

Fârâbî'nin Çokdilliliği ve Kopula

Fatma Dore

0000-0003-2804-4489

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, Türkiye

ror.org/03a1crh56

dorefatma@aku.edu.tr

Öz

Kopula, bağ, rabita, ilişki anlamlarına gelen ve bir önermede yüklemi özneye bağlayan, mantıkta yargı bildiren, dilsel birim olarak tanımlanmaktadır. Hint-Avrupa dillerinin çoğunda en önemli kopula İngilizce'de *to be* veya Fransızca'da *être* gibi olmak anlamına gelen bir fiil mastarıdır. Aristoteles'in dili Antik Yunanca'da olmak, üçüncü tekil şahıs *ἐστί* (esti) olan ve Türkçe'de *-dir* anlamına gelen *εἶμι* (eimi) fiilinin mastarı *εἶναι* (einai) sözcüğüdür. Mantık çalışmalarında Aristoteles'i takip eden Fârâbî aslen, bugünkü adıyla Kazakistanlı olup, dönemin ilim anlayışına uygun olarak eserlerini Arapça yazmıştır. Sami dil ailesinin bir parçası olan Arapça'da söz konusu bağ anlamı çok iyi aktarılsa da aleni bir kopula yoktur. Bu temelde, Aristoteles'in daha önceki çevirmenleri kopula terimini tercüme etmek için çözüm üretmeye ihtiyaç duymuş ve bu doğrultuda هو (hüve) ya da الموجود (mevcut), cümle içinde "mevcut"un da kendisinden türemiş olduğu الوجود (vücut)tan çekilen يوجد (yüced), terimlerini önermişlerdi. Aristoteles'ten ilhamla, mantığın apaçık sergilenebilmesi için kopula kullanımına ihtiyaç olduğunu savunan Fârâbî, açık bir şekilde bunlardan ikincisini tercih etmiştir. Onu bu seçime yönelten şey çok dilliliği ve etnik kökenidir. Zira ana dili Türkçe'den başka Arapça ve yanı sıra Hint-Avrupa dillerinden Soğdca ve Farsçaya dair bilgisi, Farsça'daki بودن (bûdan) ile Aristoteles'in *εἶναι* sözcüğünün aynı *olmak* fiili kökeninden geldiğini kavramasını sağlamıştır. Aynı anlam, Türk dillerinde bu tarz bir fiil aracılığıyla değil, ancak modern Türkçe'de hem var olma hem de mevcut olma anlamını taşıyan bir yüklem olan *var* sözcüğü ile ifade edilir. Dolayısıyla, Fârâbî'nin ilgisini ilk çeken şeyin "yüced" ile ana dili Türkçe'deki "var" arasındaki benzerlik olduğu ve söz konusu kopula seçiminin onun Türk kökenli oluşundan kaynaklı doğal bir yönelimle gerçekleştiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Felsefesi; Tercüme Hareketi; Aristoteles; Mantık; Farsça

Öne Çıkanlar

- Bu makale, Fârâbî'nin Aristotelyen kopula kavramını ele almasını incelemektedir.
- Kopula, cümlede yüklemi özneye bağlayan bağımsız bir bağlantı birimidir. Mantık biliminde bu bağdan kasıt ifadedeki yargıdır.
- Arapça, kopulası olmayan dillerdendir. Tercüme Dönemi'nde bu dilsel unsur karşılama üzere "hüve" ile "mevcut" kelimeleri kullanılmıştır.
- Fârâbî, Arapça'da kopula için "mevcut"u ve dolayısıyla aynı ortak "vücut" kökünden çekilen "yüced" terimini uygun bulmuştur.
- "Mevcut/yüced" ile Türkçe'deki "var" kavramı arasındaki benzerliğin farkında olan Fârâbî'nin seçiminde büyük olasılıkla onun etnik Türk kökeni belirleyici olmuştur.

Atıf Bilgisi

Dore, Fatma. "Fârâbî'nin Çokdilliliği ve Kopula". *Eskiyeni* 54 (Eylül 2024), 1075-1093.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1463763>

Makale Bilgileri

Etik Beyan

* Bu makale, 25-26 Eylül 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen "9. Uluslararası KTUDEL Dil, Edebiyat ve Çeviri" adlı konferansta sunulan özet bildiriden genişletilerek yazılmıştır..

Geliş Tarihi

02 Nisan 2024

Kabul Tarihi

16 Eylül 2024

Yayın Tarihi

30 Eylül 2024

Hakem Sayısı

İki İç Hakem - İki Dış Hakem

Değerlendirme

Çift Taraflı Kör Hakemlik

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Benzerlik Taraması

Yapıldı - intihal.net

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Etik Bildirim

eskiyenidergi@gmail.com

S. Kalkınma Amaçları

-

Lisans

CC BY-NC 4.0

The Multilingualism of al-Fārābī and the Copula

Fatma Dore

0000-0003-2804-4489

Afyon Kocatepe University, Faculty of Science and Literature, Department of Sociology, Afyonkarahisar, Türkiye

ror.org/03a1crh56

dorefatma@aku.edu.tr

Abstract

The copula is a linguistic unit that means bond, conjunction, relation, connector of the predicate to the subject in a proposition, and in logic expressing judgement. In most Indo-European languages the main copula is a verb meaning to be such as *to be* in English or *être* in French. In ancient Greek, the language of Aristotle, the word *εἶναι* (einai), is the infinitive of the verb *εἶμι* (eimi), which has the third person singular *ἐστί* (esti) and is *-dir* in Turkish. Originally from what is now Kazakhstan, al-Fārābī drew on the work of Aristotle in his own work on logic, which he wrote in Arabic in accordance with the scientific understanding of the period. Although the Arabic, which belongs to the Semitic family of languages, is perfectly capable of combining words, it lacks an explicit copula. However, it was necessary to create one in order to translate Aristotle accurately, so earlier Arabic translators of his work had already proposed the terms *هو* (huwa) or *الموجود* (mawjūd) which were used in the form of *يوجد* (yūjad), both derived from *الوجود* (wujūd), meaning “being, existing”, for an explicit copula. Similarly influenced by Aristotle to feel that to use of copula is necessary for the exposition of logic, there is a need for a use of a copula, al-Fārābī is clearly drawn to *yūjad*. What brings him to this position is his multilingualism and his ethnicity. For in addition to his native Turkish language and the Arabic, his knowledge of the Indo-European languages of Sogdian and Fārsī gives him with an understanding of a verb meaning to be that is *بودن* (būdan) in Fārsī and which is cognate with Aristotle’s *εἶναι* (einai). The same sense is carried in Turkic languages, not through a verb as such, but rather through a predicate adjective, which in modern Turkish is *var*, but which also carries a meaning of to be present. With al-Fārābī’s ethnic Turkic background, as it is the similarities between “yujad” and the Turkic term “var” that make it so attractive to him.

Keywords

Islamic Philosophy; Translation Movement; Aristotle; Logic; Fārsī

Highlights

- This article examines al-Fārābī's treatment of the Aristotelian concept of the copula.
- The copula is a separate linguistic unit that ties the predicate to the subject in a sentence. In the science of logic, what is meant by this connection is judgement.
- Arabic is one of the languages that does not have a copula. Therefore, during the period of translation, the words “huwa” and “mawjūd” were used to meet this linguistic element.
- Al-Fārābī found the term “mawjūd” and thus “yūjad”, which are drawn from the same common root, appropriate for the copula in Arabic.
- His ethnic Turkish origin was probably a determining factor in al-Fārābī's choice, as he was aware of the similarity between the concept of “mawjud/yujad” and the concept of “var” in Turkish.

Citation

Dore, Fatma. “The Multilingualism of al-Fārābī and the Copula”. *Eskiye*ni 54 (September 2024), 1075-1093. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1463763>

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	* This article is extracted from the 9th International KTUDELL Conference on Language, Literature, and Translation from May 2023 to 25-26 September 2023.
<i>Date of submission</i>	02 April 2024
<i>Date of acceptance</i>	16 September 2024
<i>Date of publication</i>	30 September 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Latince bağ, rabita, ilişki anlamlarına gelen bir ad olan kopula, bir önermede yüklemi özneye bağlayan birim olarak tanımlanmaktadır.¹ Böylece kopula, yüklemün öznedeki varlığını gösteren dilsel bir unsur olmaktadır. Gelgelelim, bütün diller bu eylemleri yerine getiren bir kopulaya sahip değildir. Bu nedenle, örneğin Hint-Avrupa dillerinin çoğunda en önemli kopula İngilizce'deki “to be” veya Fransızca'daki “être” gibi olmak anlamına gelen bir fiil mastarıdır. Bununla birlikte kopula, sadece dil bilimini ilgilendiren bir söz dizimsel ek değildir. Kopula dilsel ögesinin, cümlede “var olmak”, “olmak” anlamlarını açığa çıkardığını belirten Lyons,² mantıkçıların olmak eyleminin varoluş işleviyle yüklemisel kopula işlevi arasında bir sınır çizme eğilimine dikkat çeker. Bu ayrımın felsefi bir önem arz ettiği açıktır. Felsefede kopula, mantığın gelişmesinde önemli bir role sahiptir. Fârâbî (870/950) de, meseleye felsefi anlamda, özellikle mantık bilimi çerçevesinde yaklaşmış ve bu minvalde, Arapça'da bir kopula tesis etmek için uygun bir fiil seçimine odaklanmıştır. Filozofun bu teşebbüsünde, çokdilliliği ve ana dilinin Türkçe olması önemli bir faktördür ve bu makalenin amacı bunun ortaya konmasıdır.

Literetatur tarama tekniği kullanılan makalede öncelikle, Fârâbî'ye ilham vermesi ve felsefe tarihinde ilk kopula teorisini ortaya koyan kişi olması bakımından Aristoteles'in görüşüne bakılacaktır. Filozof, kopula teorisini mantık çalışmalarını içeren külliyyatı *Organon*'da geliştirmiştir. Aristoteles'e göre bir önerme, ancak özneyle yüklemün kendilerine “vardır” veya “yoktur” anlamını verecek, dolayısıyla doğru veya yanlış bir yargı bildirecek şekilde bağımsız üçüncü bir öge olarak eklenen kopulayla kurulabilir. Burada yargıdan kasıt, yukarıda değinilen yüklemi özneye bağlayan bildiri anlamının mantıktaki karşılığıdır. Aristoteles, Türkçe'de “-dir” yardımcı fiilinin anlamını veren, Yunanca mastarı “είναι” (olmak) olan “είμι” fiilinin üçüncü tekil şahsı “ἐστίν/ἐστιν” (o'dur)'u kopula olarak kullanır. Özetle, kopula ile anlatılmak istenen, örneğin “ὄνομά μοί ἐστιν Φίλιππος”³ (benim adım Philip'tir) gibi bir ifadedede bağımsız kopula “ἐστιν” aracılığıyla “Ben” ile “Philip” sözcükleri arasında “Ben, Philip'im” özdeşliğinin sağlandığı veyahut yargısal ifadesinin kurulmasıdır. Mantık bilimini kesin bilgi elde etme yolunda sağlam kanıtlara dayanmanın yöntemi olarak inşa eden Aristoteles, bunun odağına da kıyas (syllogism) ile ulaşılabilecek olan tanıtılamalı bilgiyi (burhan) koymuş olduğundan, çalışmada Aristotelyen kopula anlayışına kıyas dolayımında bakılacaktır.

Makale, daha sonra kopulayla sağlanan kanıta dayalı dilsel bir düzeni Arapça'da da tesis etmek isteyen Fârâbî'ye ve onun kopula anlayışına odaklanacaktır. Bunu daha iyi açıklayabilmek için öncelikle, filozofun mantık bilimine yaklaşımı ortaya konacaktır. Daha çok Platon'un *Devlet*'ini model alarak yazdığı *Medînetü'l-Fâzıla*'sıyla tanınan Fârâbî'nin, mantık başta olmak üzere genel felsefi yaklaşımında Aristoteles'in etkisi hâkimdir. Zira Arapça'da onun mantık eserlerinin kapsamlı bir şekilde toplanarak sistematize edilmesine öncülük ettiğinden, Aristoteles ilk olmak üzere, “ikinci öğretici” diye vasfedilen Fârâbî de kanıtların kurulmasını sağlayan kıyas ilmini mantıkta özel bir yere oturtmuştur. Eserlerini kopulasız Arapça'da yazmış olan Fârâbî, Aristoteles'ten ilhamla bu dille bir kopula anlayışına

¹ Roger B. Nelsen, *An Introduction to Copulas* (New York: Springer, 1999), 2.

² John Lyons, *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev. Ahmet Kocaman (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983), 347-48.

³ Philip S. Peek, *Ancient Greek I*, 2021.

girmiştir. Arapça, öznenin yüklemle bağımlı anlamsal olarak çok iyi aktarsa da bağımsız bir öge olarak kopulası olmayan dillerdendir. Çalışma, öncelikle İslam dünyasında sekizinci yüzyılda başlayan tercüme döneminde, ilk çevirmenlerin Aristoteles'in kopulası yerine bağımsız bir sözcük olarak “هو” (hüve) ile “الوجود” (vücut)'tan türetilen “الموجد” (mevcut) lafızlarını kullanmış olmalarına⁴ değinecektir. Ardından, bu iki seçenekten “mevcut”u, doğrusu eserlerinde uyguladığı üzere mevcutun türetildiği “vücut”an çekilen “يوجد” (yüced) fiilini tercih eden Fârâbî'nin bu yöneliminde onun zengin dil varlığının, özellikle de etnik Türk kökeninin önemli bir faktör olduğu savunulacaktır. Filozofun ana dili Türkçenin yanı sıra Arapça, Farsça, Yunanca gibi üç farklı dünya dil ailesinden dillere vakıf olmasından hareketle, bunları karşılaştırabilme olanağının Aristoteles'in kopuladan kastettiği şeyi bulmasına yardım ettiği düşünülebilir. Bu temelde, Farsça'daki “بودن” (bûdan)'ın Aristoteles'in “είναι” (einai)'siyle aynı kökten gelen “olmak” fiili olduğunu anlayabilen Fârâbî aynı anlamın, aşağıda gösterileceği üzere, Türk dillerinde hem var olma hem de mevcut olma anlamını taşıyan bir yüklem sıfatı olan “var” sözcüğü ile ifade edildiğini de görmüş olmalıdır. Dolayısıyla Fârâbî'nin, Arapça'da “mevcut” teriminin Türkçe'deki “var”da belirtilen aynı anlamları içermesi temelinde, Aristotelesçi ayrık kopula için en uygun fiilin mevcutla aynı kökten (vücut) çekilen “yüced”i isabetli bulmuş olmasının kuvvetli bir zemin teşkil ettiği ileri sürülebilir.

1. Aristoteles'te Mantığın İnşası ve Kopula

Aristoteles, Platon gibi, temelsiz yoruma dayalı beyanatları gerçek bilgidен saymaz ve herhangi bir tartışma konusunda çürütülemez açık net argümanlar ortaya koymanın yöntemini araştırır. Bundan hareketle yazdığı ontolojik/epistemolojik analizler içeren bir dizi çalışma, daha sonraları Aristoteles'in mantık bilimini kurarken kullandığı “alet” manasında *Organon* adıyla derlendi. Akıl yürütme aşamalarının öğretildiği bu külliyatta birinci basamağı oluşturan *Kategoriler*'in⁵ odağında kavram bilgisi vardır. Aristoteles, dış dünyadaki varlıkların doğru tanımlarına dair bir yüklemleme teorisi ortaya koyduğu bu çalışmasında, herhangi bir varlık hakkında kurulacak basit bir önermede konuya yüklem olabilecek sözlerin tümünü on sınıf veya kategori (κατηγορία) olarak belirlemiştir.⁶ Kopula teorisini ise, Yunanca adı *Peri Hermeneias* (Περὶ Ἑρμηνείας) olan *Yorum Üzerine*'sinde⁷ tekil sözcüklerin birleşmesiyle oluşturulan cümleyi atomik parçalarına bölerken geliştirmiş, doğru veya yanlış bir yargı bildiren bir ifadenin ancak cümledeki bağımsız bu üçüncü öge ile kurulabileceğini ileri sürmüştür. Basit veya bileşik önermelerdeki mantıksal uyum ve uyumsuzlukları da incelediği bu eserden sonra *Birinci Analitikler*'inde kurduğu kıyas (συλλογισμός - syllogism) yöntemiyle, önermelerden doğru bilgi elde etmenin yolunu sistematik hale getirmeye çalışmıştır. *Organon*'un geriye kalanında bilginin sağlamlığı başka

⁴ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 51-2.

⁵ Aristoteles'in bu eserinin, Türkçe'de hem *Kategoriler* hem de *Kategoriyalar* adıyla basılı versiyonları vardır. Bu makalede, Ragıp Hamdi Atademir'in *Kategoriyalar*'ı kullanılmıştır.

⁶ Aristo, *Organon I: Kategoriyalar*, çev. Hamdi Ragıp Atademir (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963), Aristotle, *The Categories*, trans. Harold P. Cook (Harvard University Press, 1953), 1b25-27.

⁷ Bu eserin, farklı adlarla (Saffet Babür: *Yorum Üzerine*; Hamdi Ragıp Atademir: *Önerme*) Türkçe çevirileri bulunmaktadır.

tartışmalarla geliştirildiği halde, Tredennick'in⁸ de altını çizdiği gibi, Aristoteles mantığının temelini zorunlu mantıksal sonuca götüren üç aşamalı çıkarımsal bir akıl yürütme modeli olan kıyas oluşturur.

Aristoteles, *Birinci Analitikler*'de⁹, kıyasın konu ve amacının “ispatçı [burhani] ilim”i (ἐπιστήμη ἀποδεικτικής - epistémé apodeiktik) öğrenmek olduğunu belirtmektedir. Yunanca adı *Ἀναλυτικὰ Πρότερα* olan bu eser, *Organon*'un üçüncü kitabı olup *Birinci Çözümlemeler* olarak da bilinir. Filozof, mantık dışında yazdığı eserlerinde de araştırma yöntemi olarak çözümlemeyi kullandığını sıklıkla tekrarlar. Örneğin, siyaset konusunu incelediği *Politika*'sının¹⁰ girişinde “[s]orunu, her zamanki ilkemizle, yani çözümleme yöntemiyle uyarınca incelersek, bu apaçık ortaya çıkacaktır” der ve bunun yöntemini “bileşik şeyleri artık bölünemeyecekleri kadar küçük parçalara ayır[mak]”¹¹ şeklinde açıklar. Dolayısıyla, mantık bilimini kurmaktaki amacı apaçıklık olan Aristoteles'e göre kopulanın, bu bölünmüş parçaları birleştirerek ifadeye yargısal birimi sağlayan en temel dilsel unsur olmakla, bu bilimin temelini oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Doğrusu, Aristoteles *Kategoryalar*'da,¹² “bağlantılı” ve “bağlantısız” ifade çeşitlerinden söz ettiği yerde adını vermeden kopulanın işlevini tanıtır. Bu doğrultuda bir konu hakkında tasdik edilmiş bir yüklem, o konunun içinde olmasını gerektirdiğini, yani herhangi bir varlık hakkında bir konunun doğrulanmasının, o konunun o varlıktan ayrı olamayacağı anlamına geldiğini belirtir.

Aristoteles, *Yorum Üzerine*'sinde ifadeye, zihindeki anlamları taşıyan semboller (σύμβολα) demiş ve bu anlamların dillerde farklı şekillerde görünseler bile evrensel olduklarını beyan etmiştir.¹³ Zihinde tek tek kavramlar olduğu gibi doğru veya yanlış yargılar vardır ve bunlar ifadeler olarak dile yansır. Nitekim, kendilerine vardır veya yoktur eklenmedikçe isim ve fiillerin birleştirmesi ya da ayırması olmayan kavramlara benzediklerini, dolayısıyla henüz ne doğru ne de yanlış olmadıklarına dikkat çeken Aristoteles'in eklenecek unsurdan kastı kopuladır.¹⁴ Filozof, “varolmak veya varolmamak”ın (τὸ εἶναι ἢ μὴ εἶναι) nesneye delalet eden bir anlamının olmadığına işaret ederek, ancak kendinde doğruyu veya yanlış bulunduran sözün yargısal bir statüde olabileceğini ileri sürer ki bu da önermedir (Πρότασις).¹⁵ Bu bağlamda, Aristoteles'in *Yorum Üzerine*'sinin, dilin düşüncüyü yorumlayan bir esasa dayandığını belirten Cook, kavramları şeylerin “benzerleri” olarak değerlendiren filozofun nazarında doğruluğun gerçeklikle bir tür örtüşme olduğunu da vurgular.¹⁶ Sisson, Aristoteles'in “-dir”¹⁷ veya benzeri bir fiil

⁸ Aristotle, *Prior Analytics*, trans. Hugh Tredennick (Harvard University Press, 1953), 186-187.

⁹ Aristo, *Organon III: Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Rağıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966) 25; Aristotle, *Prior Analytics*, trans. Hugh Tredennick (Harvard University Press, 1953), 24a10-11.

¹⁰ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014), 9.

¹¹ Aristoteles, *Politika*, 99.

¹² Aristo, *Kategoryalar*, 2-4.

¹³ Aristo, *Organon II: Önerme*, çev. Hamdi Rağıp Atademir (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963), 1; Aristotle, *On Interpretation*, trans. Harold P. Cook (Harvard University Press, 1953), 16a4-13.

¹⁴ Aristo, *Önerme*, 1; Aristotle, *On Interpretation*, 16a14-18.

¹⁵ Aristo, *Önerme*, 3; Aristotle, *On Interpretation*, 16b20-25.

¹⁶ Aristotle, *On Interpretation*, trans. Harold P. Cook (Harvard University Press, 1953), 7.

¹⁷ Türkçe'de “-dir” eki kopula anlamında bir kullanıma sahip olsa da, ayrı bir sözcük değildir. Nitekim yazarın kendisi ilgili yerde İngilizce'deki ayrık is sözcüğünü kullanmıştır.

formunu kopula ya da bağ olarak kullanmış olduğunu söyler.¹⁸ Burada, açık dilsel ilkenin, “olmak”ın bağlanma ifade eden “sentez”e işaret etmesi olduğunu vurgulayan Sisson, bunun o günden beri geleneksel mantıkta önermede bağlantı faktörü olarak kabul edilip “kopula” olarak adlandırıldığını ve genellikle “-dir” ile tabir edildiğini kaydeder. Böylece, parçalarına ayrıştırıldığında doğru veya yanlış olmayan dilsel birimler yığını olan bir ifade, ancak sözcükler bir kopulayla birbirine bağlandığında “A, B’dir” biçimindeki yalın bir önermede B’nin A’ya yüklendiğini gösterecek şekilde yargısal değere sahip olabildiğinden kopulanın birleştirici gücü açıkça görülür. Bu durumda kopula, cümlede öğeleri özdeşlikle birleştiren dilbilimsel bir yapı ve aynı zamanda “doğruluk/yanlışlık” iddiasını belirleyen akli/mantıksal bir işarettir.

Yunanca dilbilgisine göre, cümlede bağlantı sağlayan “εἶναι” (olmak) fiilinin birinci tekil şahsı “εἶμι – eimi” (ben’im), üçüncüsü ise İngilizce’de “is” anlamını veren belirleyici niteliğindeki “ἔστι/ἔστιν – esti/estin” (o’dur) şeklindeki kopuladır. *Önerme*’de, kopulanın örneğin “adil” veya “adil değil”e eklenmesiyle yargıların oluşturulduğunu belirten Aristoteles, böylece “insan adildir” (ἔστι δίκαιος ἄνθρωπος) şeklinde olumlu (κατάφασις - kataphasis) ve “insan adil değildir” gibi olumsuz (ἀπόφασις - apophasis) önermelerin düzenlendiğini açıklar.¹⁹ Aristoteles’in verili konulardan çürütülemez, sağlam sonuçlara varma yöntemi olarak belirlediği kıyasın parçalarındaki bağların da temelde kopulayla yapıldığı belirtilmişti. Nitekim filozofun *Birinci Analitikler*’inde serimlediği “eğer A her B ise ve B de her C ise, zorunlu olarak A da her C’dir” şeklindeki üç basamaklı bir kıyas örneğindeki eşdeğerlik kopulayla sağlanmaktadır.²⁰ İfade edilmek istenen eşdeğerlik “a, b’dir, b, c’dir, öyleyse a, c’dir” ifadesindeki, a’nın b, b’nin de c olmasının mantıksal tutarlılık içinde sonuçta a’nın c olacağı yargısını kazandırmasıdır.

2. Fârâbî’de Mantık Bağlamında Kopulanın Rolü

Yaklaşık on üç asır evvel, Aristoteles’in *Organon*’u, birçok diğer felsefi ve bilimsel eserlerle birlikte İslam medeniyetine intikal etti. Yunan felsefesine duyulan ilginin, Aristoteles ve Platon’un birçok eserlerinin çevrilmesine yol açtığını söyleyen Leaman’a göre bu süreç, M.S. 750’den 1000 yılına kadar süren hummalı büyük bir çeviri hareketiyle, bazılarının doğrudan Yunanca aslından, bazılarının ise bunların Süryanice çevirilerinden Arapça’ya kazandırılması şeklinde gerçekleşmiştir.²¹

Macit Fahri’nin,²² onuncu yüzyıl mütercimlerinden Ebu Bîşr Metta ile Yahya b. Adî’nin tercüme ve bilhassa Aristoteles mantığına çok büyük katkılarından söz etmesi, bu makale için ayrıca önemlidir, çünkü birincisi Fârâbî’nin mantık hocası diğeri de öğrencisidir. Bu temelde Fârâbî’nin, söz konusu tercüme faaliyetlerini ve ilgili tartışmaları yakından deneyimlediği anlaşılmaktadır.

Fârâbî, Türklerin “Çayardı”, Arapların “Mâverâünnehir” dediği bölgenin, o zamanın önemli şehirlerinden biri olan Fârâb’ın Vesic kasabasında yaklaşık 870 tarihlerinde doğmuştur.²³ Özbilimli, çok boyutlu ve yetkin bir filozof olan Fârâbî’nin fikir bütünlüğünde

¹⁸ Edward O. Sisson, “The Copula in Aristotle and Afterwards”, *The Philosophical Review* 48/1, (1939), 57.

¹⁹ Aristo, *Önerme*, 10; Aristotle, *On Interpretation*, 19b15-28.

²⁰ Aristo, *Birinci Analitikler*, 3.

²¹ Oliver Leaman, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, çev. Turan Koç (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 26.

²² Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1992), 20.

²³ Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, (Ankara: Ötüken Neşriyat, 1999), 12-13.

İslam öncesi Türk kültürü ile İslam kültüründen başka İlkçağ Batı (Yunan) düşüncesinin de önemli olduğuna işaret eden Olguner'e göre filozof, Fârâbî'deki gençlik yıllarında kendisine emanet bırakılan Aristoteles'in kitaplarını okurken felsefeye merak sarmıştır.²⁴

Felsefenin soykütüğü üzerine “[b]ugün Araplar nezdinde var olan felsefe, Yunanlardan nakledilmiştir” diyen Fârâbî, bilhassa mantık biliminde Aristoteles'i takip eder.²⁵ *Tavti'a*'sında, mantık sanatını, teorik ve pratik tüm araştırmalarda kesin bilgiyi kazandıran bir “alet” (آلة) olarak tanımlayan Fârâbî'ye göre mantık bilimi, akılla çıkarım yapılacak ve hataya düşmenin mümkün olduğu bütün alanlarda düşünce yetisini (القوة الناطق)²⁶ doğru yöne sevkeder.²⁷ Özetle, onun nazarında bilinmesi istenen herhangi bir konuda mantık bilimi olmadan doğrunun tayin edilmesi imkânsızdır.

Küçük Kıyas Kitabı'nda,²⁸ kıyası serimlenen bir grup öncül üzerinden ilerlemeyle ulaşılan zorunlu sonuç çıkarma yöntemi olarak tanımlayan Fârâbî'nin, Aristoteles'in “sullogismos” teorisi için “kıyas” (قياس) sözcüğünü kullanması bu makalenin iddiası açısından önemlidir. Nitekim filozof,²⁹ örneğin “السوفسطائية” (s sofistik) veya “الفلسفة” (felsefe) gibi kavramların Yunanca söylenişlerini koruduğu gibi “συλλογισμός” (sullogismos) da diyebilirdi.³⁰ Fakat “kıyas” terimini tercih etmesinin sebebi, onun Aristoteles'in bununla amacının “şeyler arasında karşılaştırma”, “eşdeğerleme” yapmak olduğunu kavramış olmasıdır. Bu nedenle Arapça'da “ölçme, takdir ve eşitlik”³¹ anlamlarına gelen “kıyas” sözcüğünü kullanmaktadır.

Anlamları, deneyimlerimizin epistemolojik içeriği olan akledilirler yani kavramlar olarak tanımlayan Fârâbî'ye göre düşünce de bunların yalın ve bileşik ifadelerle açığa çıkmasıdır.³² *Hurûf*unda, insanların çeşitli konularda argüman geliştirirken en güvenli yolu bulma doğal eğilimlerine değinen Fârâbî, bu süreç boyunca önce şiirsel, sofistik veya cedeli yolları denediklerini ve sonunda Aristoteles'in bulunduğu kanıt dayalı kesin bilgi olan burhani kıyas yönteminde karar kılmış olduklarını belirtir.³³ Bu yöntemle ilmi incelemenin sona erdiğini ileri süren filozof için bundan sonra yapılacak tek şey, bu yöntemin öğrenilip öğretilmesidir. Bu bakıştan hareketle Zimmerman, mantık eserlerinde görece daha fazla yapay formül kullanan Fârâbî'nin, inovatif bir düşünce

²⁴ Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, 16-7, 26.

²⁵ Fârâbî, *Harfler Kitabı (Kitâbu'l-Hurûf)*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 93.

²⁶ Fârâbî'nin, mantık bilimini köken olarak “nutk” kelimesinden üretildiği mantık-gramer bağlamındaki görüşü hakkında daha detaylı bilgi için bakılabilir: “Dore, Fatma, “Fârâbî'nin Gramer-Mantık Analojisinde Nutk”, *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 12/1 (Ocak 2019), 52-72.

²⁷ Fârâbî, “Fusûlu'l-hamse”, “Tavti'atu fi'l-Mantık”, “Küçük Kıyas Kitabı”, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, nşr. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1990), 27-29; Ar. 19-23. (Ar. kısaltması, eserin aynı kitapta içerilen Arapçasına işaret eder).

²⁸ Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, 101.

²⁹ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 69.

³⁰ Fârâbî'nin, “Şiir Sanatının Kanunları”nda “es-sülücümüs” tabiri birkaç kez geçse de (bkz. Mehmet Bayraktar, “Fârâbî'nin ‘Şiir Sanatının Kanunları’ adlı Risâlesi”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1-2 (Haziran 1997), 49), filozof yoğunluklu olarak “kıyas” sözcüğünü kullanmaktadır.

³¹ Ali Durusoy, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Kolektif (Ankara: 2022), 25/538.

³² Fârâbî, *Şerhu'l-Fârâbî li-Kitâbi Aristûtâlis fi'l-İbâre (Şerhu'l-İbâre)*, nşr. W. Kutç, S. Marrow (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 171.

³³ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 86-87.

anlayışına sahip olduğunu ve İslam dünyasında Aristo mantığını yetkinlikle sistematize etmesi nedeniyle mantığın kurucusu kabul edilen Aristo'dan sonra “ikinci öğretici” olarak anılmayı hakettiğini yazar.³⁴

Aynı hususa değinen Shukri Abed de, Fârâbî'nin felsefi programında *Organon*'a genel anlamda önem atfetse bile burhani kıyası özellikle bilimsel yönteminin temelini koyduğunu söyler.³⁵ Kıyas önermelerden, önermeler kavramlardan oluştuğundan mantığın kavramlar ve önermeler bölümü kıyasa bir giriş ve hazırlık olarak kabul edilir.³⁶ Fârâbî *Küçük Kıyas Kitabı*'nda, “önerme”yi (القضية - kazıyye), kendisiyle yanlışlama (يكذب - yukezzib) ve doğrulama (يصدق - yusaddik) yapılabilen ifade türü olarak tanımlar ve bunlarla, örneğin “عمرو منطلي” (Amr uzaklaşıyor)'daki gibi ya bir şeyin bir şey hakkında olumlandığını (يثبت - yesbitû) veya “زيد ليس بمنطلي” (Zeyd uzaklaşan değildir) önermesinde olduğu gibi bir şeyin bir şeyden olumsuzlandığını (ينفي - yenfi) belirtir.³⁷ Bu minvalde, Aristoteles'in öznenin yüklemle bağlanmasında cümlede zorunlu üçüncü öge olarak belirlediği kopula teorisini benimsemektedir. Zira aşamalarla ilerleyerek kurulan kıyas binasının yargı ifadelerine dayandığını bilen Fârâbî, bu tür ifadeler sözcüklerin eşdeğerlikle bağlanmasıyla oluştuğu için, bunu sağlayan dilsel unsur olarak kopulanın gerekli olduğunu düşünür. Aksi takdirde, “Zeyd adildir” gibi tek başına ele alınacak bir cümlede kopulanın gerekliliğini tartışmak çok açık değildir. Nitekim burada yapılmak istenen, bir akıl yürütme sistemi içinde örneğin “Zeyd adildir” gibi bir ifadenin “bazı insanlar adil değildir” ifadesi dolayımında “Zeyd adil olan insanlardandır” kesin sonucunu çıkarmaktır. Filozof *Şerhu'l-İbâre*'de, tüm bu yargıların oluşturulmasını sağlayan kopulanın anlamını, örneğin “X, Y dir” gibi bir ifadede, “X”in “Y”nin konusu olduğu veya “Y”nin “X”in yüklemi konumunda bulunduğu şeklinde “X” ve “Y”ye eşdeğerlik kazandırmak, yani onlara dair bir yargı belirlemek şeklinde izah eder.³⁸

Fârâbî, yukarıda izah edildiği şekilde bir dilsel düzeni Arapça'da da tesis etmek istemiştir, fakat bundan önce bu dilde bir kopula tayin etmesi gerekiyordu. Filozofun bu girişiminde, karşılaştırma yapacak kadar farklı birçok dil bilmesi kritik öneme sahiptir. On dokuzuncu yüzyılda, insanın orijinal dilini yeniden yapılandırmak için yoğun bir çaba harcayan bilim insanları, başlıca çağdaş dilleri tek bir ilkel kaynağa işaret edebilecek bazı ortak unsurların keşfedilmesi umuduyla kapsamlı bir şekilde analiz ettiler.³⁹ Bu doğrultuda gruplandırılan dünya dillerinin, dil aileleri olarak listelendiğini belirten Katzner, bunlar içinde en büyüğünün, konuşmacıları dünya nüfusunun yaklaşık yarısını kapsayan Hint-Avrupa dili olduğunu kaydeder.⁴⁰ Watkins, Hint-Avrupa adının, İran üzerinden Hint Yarımadası'nın kuzey yarısına kadar uzanan ve Avrupa dillerinin çoğunu kapsayan geniş bir genetik aileyi temsilen, coğrafi nedenlere dayalı olduğunu ve Farsça ve Yunancanın da dâhil

³⁴ F. W. Zimmerman, *al-Fârâbî's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione* (Cambridge University Press, 1991), xxi.

³⁵ Shukri Abed, *Aristotelian Logic and the Arabic Language in AlFârâbî* (Albany: New York Press, 1991), xiii.

³⁶ Ali Durusoy, “Kıyas”.

³⁷ Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, 98; Ar. 54.

³⁸ Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre*, 45.

³⁹ D. Kenneth Katzner, *The Languages of the World* (New York: Routledge, 2002), ix-x.

⁴⁰ D. Kenneth Katzner, *The Languages of the World*, x.

olduğu alt gruplara ayrıldığını söyler.⁴¹ Bu sisteme göre Türkçe, Asya'nın Büyük Okyanus kıyılarından, Orta Avrupa'ya ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanan alanda konuşulan Ural-Altay dil ailesinin Altay grubunda,⁴² Arapça ise, Sami dil ailesi içinde yer almaktadır.⁴³

Yukarıdaki belirli dillere özellikle değinilmesinin nedeni, Fârâbî'nin bunları bilmesidir. Kaya, bir menkıbeye göre filozofun yetmiş dil bildiğini kaydeder.⁴⁴ Sahipliği tartışılabilir bu iddianın kendisi, Fârâbî'nin çokdilliliğine açık bir işarettir. Gerçekten de şimdi onun bu kadar çok dili bilip bilmediğini ve eğer öyleyse bile bunların ne olduğunu doğrulayacak verilere henüz ulaşılammıştır. Gelgelelim, ana dili Türkçe'nin yanı sıra, eserlerinden anlaşıldığı üzere Arapça, Farsça ve Soğdca'yı çok iyi bildiği, Yunanca ve Süryanice dillerine de akademik anlamda vakıf olduğu kesindir.⁴⁵ Böylece Sami, Hint-Avrupa ve Ural-Altay olmak üzere üç ayrı aileye giren dillere sahip olmakla, hele de çağının Avrupası'nda Latince ve Yunanca'ya ilaveten kendi anadilleriyle birlikte çoğunluğu tek bir dil ailesi içinde kalmış bilginlerle kıyaslanınca, Fârâbî muazzam bir yeti göstermektedir.

Fârâbî, muhtemelen ilk eğitim yıllarından beri Arapça biliyordu. Zira Chelkowski'nin ifade ettiği gibi, yedinci yüzyılın ortalarında Bizans ve Pers İmparatorluğu'nun dağılmakta olan topraklarının büyük bir kısmını alan Araplar, fethettikleri tüm ülkeleri evrensel bir din olan İslam ve resmi dil olan Arapça temelinde birleştirmişti.⁴⁶ Böylece İslamiyet'e giren topraklarda, bilim adamları kimi zaman başka diller kullansalar da, etnik kökenleri ne olursa olsun tüm bilimsel çalışmalarını Arapça yazmaya başladılar.

Dokuzuncu yüzyıl İslam dünyasında Arapça'dan sonra Farsçanın da ikinci *lingua franca* olarak yaygınlık kazandığını belirten Arjomand, bunun, İslam halifeliği sınırlarına dâhil olan İran bölgesindeki yerel monarşilerin, özellikle de resmi dillerini Arapça'dan Farsça'ya değiştiren Sâmanîlerin (819-1005) yükselişiyle yaygınlaşmaya başladığına dikkat çeker.⁴⁷ Eğitim programının dinî, eğitim dilinin Arapça olduğu ve Farsçanın da edebiyat dili olarak okutulduğu Sâmanîler'in hâkimiyetindeki Fârâbî önemli bir eğitim ve kültür merkeziydi. Böyle bir ortamda yetişen Fârâbî'nin, Bağdat'a geldiğinde, burada dönemin en büyük dil bilginlerinden İbnü's-Serrâc'tan ileri gramer dersi alıp ona mantık okutması hâlihazırda yetkin bir Arapça bildiğinin kanıtıdır.⁴⁸ Öte yandan, dönemin ilim ehlindeki standart özellikleri taşıyan Fârâbî, Arapça'dan başka Farsça'yı da biliyordu. Bunun bir alt dili Soğdca bilgisi ise, muhtemelen bu dilin, İslam öncesi ve hemen sonrasında Semarkand ve civarında yüzyıllar boyunca din, devlet ve ticaret için kullanılan başlıca yazı dillerinden biri

⁴¹ Calvert Watkins, *International Encyclopedia of Linguistics*, ed. William J. Frawley (New York: Oxford University Press, Inc. 2003), 267-69.

⁴² <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/page/view.php?id=18677>.

⁴³ Robert Hetzron, *The Semitic Languages* (London: Routledge, 2005).

⁴⁴ Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Kolektif (Ankara: 2023)*, 12/162.

⁴⁵ Kaya, eserlerinde, karşılıklarını verdiği için Fârâbî'nin Grekçe, Süryânîce, Farsça ve Soğdca'yı bildiğini kabul eder (bkz. Mahmut Kaya, "Fârâbî"). Öte yandan, Fisher'e göre ise Fârâbî, kesinlikle Yunanca'yı hem konuşuyor hem de okuyordu, (bkz. Albert Fisher, "Abu Nasr Al-Farabi: a Thousand Years Long Odyssey of Knowledge", *The Astana Times*, 31 August 2020. <https://astanatimes.com/2020/08/abu-nasr-al-farabi-a-thousand-years-long-odyssey-of-knowledge/>

⁴⁶ Peter Chelkowski, "The Persian Presence in the Islamic World by Richard G. Hovannisian and George Sabagh", *Iranian Studies*, 35: 1/3 (2002), 213-14.

⁴⁷ Saïd Amir Arjomand, "Revolutions of the End of Time: Apocalypse, Revolution and Reaction in the Persianate World", 2022, 27.

⁴⁸ Mahmut Kaya, "Fârâbî".

olmasından kaynaklıdır. Zira Orta Asya, Çin ve Moğolistan'a uzanan "İpek Yolu'nun efendileri" diye tabir edilen Soğdluların dili, Avrupa'nın Latincesiyle kıyaslanmıştır.⁴⁹

Orta Asya tarihinde önemli rol oynamış "bölge dışı" diller arasında Hint dilleri, Çince, Arapça gibi Yunancanın da olması,⁵⁰ Fârâbî'nin bu dili erken yaşlarında tanımasını olanaklı kılmaktadır. Ancak, onun Yunanca ve bu dilden Arapça'ya aktarımların yapıldığı bir önceki basamağı oluşturan Süryanice bilgisi felsefeye olan ilgisi dolayısıyla.

3. Arapça'da Kopula Olarak "Mevcut"

Yukarıda belirtildiği üzere, Aristoteles'in kopulayı kendisiyle bilim yapılan yargısal ifadenin zorunlu unsuru olarak belirlemesi, mantık bilimi bağlamında Fârâbî'de de aynı yankıyı bulmuştur. *Hurûf*'ta, kopula için "[b]u lafız, Farsça'da "هست" (hest), Yunanca'da "ἔστιν" (estin), Soğdca'da "استي" (esti), diğer dillerde bunların yerine başka lafızlardır" diyen Fârâbî, Arap dilinde kuruluşundan beri bu sözcüklere denk bir dilsel unsur bulunmadığının altını çizer.⁵¹ Gerçekten de Arapça'da özneyi yükleme bağlayan ne üçüncü bir formda ne de Türkçe'deki "-dir" gibi isme bitişen ek fiil biçiminde bağımsız bir kopula yoktur. Örneğin "انا طالبٌ" (Ben, öğrenciyim) veya "هو طالبٌ" (o, öğrencidir)⁵² gibi cümlelere bakıldığında, olmak fiilinin anlam olarak "-im/-dir" şeklinde cümleye içkin olduğu, fakat ayrı bir dilsel unsur olarak bulunmadığı görülür. Elbette her dilin gerçekliğe ve düşünceye karşılık gelen belirli bir mantıksal yapısı olması açısından bu örneklerde anlamsal olarak kopulanın var olduğuna inanan Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*'nda bunun, Arapça dilbiliminde "irâb" harfleri diye adlandırılan tenvin, hareke ve cezm üzerinden isim ve fiillerin sonlarında yapılan değişikliklerle sağlandığını belirtir.⁵³ Bu zeminde, yukarıdaki ifadeler Arap grameri açısından "ene tâlibûn / hüve tâlibûn" şeklinde okunur. Öte yandan filozof, bu tür ifadelerin sonundaki görünmeyen ama okunan "-ûn" sesinin, örneğin Türkçe'deki "-dir" ya da İngilizce'deki "is" gibi kopula anlamını karşıladığının bilincinde olmakla birlikte, mantıksal ifade formlarını tartıştığı yerde bunun açıkça görünen biçimde Arapça'da da kullanılması gerektiğini ileri sürmektedir. Nitekim *Hurûf*'ta, teorik bilimlerde kullanımının şart olduğunu belirttiği kopulanın Arapça'daki eksikliğini ilk çevirilerin yapıldığı dönemde farkedildiğini söyler.⁵⁴ Kopula yerine koyacak bir sözcük bulma arayışındaki ilk tercümanların ikiye ayrıldıklarını ve bunlardan bir kesimin "هو" (hüve), diğer kesmin de "موجود" (mevcut) terimini bu amaçla kullanmayı öngördüklerini aktarır.

Gelinen noktada, Arapça'da kopula problemini çözmek için üç olası yol görünmekteydi. İlki, Arapça cümle yapısının doğal olarak kopula anlamını içerdiğini kabul etmek, diğer iki yol ise "hüve" ya da "mevcut"tan birini bunun yerine kullanmaktı. Çözüm olarak birinci şık kabul etmeyen Fârâbî, "mevcut" sözcüğünü kopula için uygun görür.⁵⁵ "Mevcut"un

⁴⁹ Süer Eker, 'Orta Asya'nın Gizemli Halkı': Soğdlular Soğd ve Soğdca, *Türkbilgi*, 2012/24, 78-86.

⁵⁰ Süer Eker, 'Orta Asya'nın Gizemli Halkı': Soğdlular Soğd ve Soğdca, 86.

⁵¹ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 50-1.

⁵² Zahoor Ahmed, *Essentials of Arabic Grammar for Learning Quranic Language* (Islamabad: Darussalam Publishers & Distributors, 2008), 21-22.

⁵³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1990), 62.

⁵⁴ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 51-2.

⁵⁵ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 80.

(الموجود), Arapların başından beri her ikisini de “bulmak” anlamında kullandıkları vücut (الوجود) ve vicdan’dan (الوجدان) türetilmiş bir isim olduğunu belirtir.⁵⁶ Birinin “şunu aradım da buldum” (وجدته vecedtühû) şeklindeki aranan bir şeyin bulunması, diğerinin ise bir şey hakkında bir bilginin açığa çıkarılmasına işaret eden kullanım olduğunu ifade eden filozofa göre, “Zeyd’i şerefli” veya “aşağılık buldum” (وجدت vecedtü) örneğindeki gibi ikinci kullanımda gaye, Zeyd’in başka şekilde değil de “şerefli” veya “aşağılık” nitelikleriyle var olduğu bilgisinin netleştirilmesidir.⁵⁷ Aynı yerde, eğer mevcuttan yukarıdaki bulmak anlamı kastediliyorsa, Farsça’da “yâft”, Soğdça’da “jird”i örnek verip Yunanca, Süryanice vb. diğer dillerde de bunun dengi bir lafız bulunduğunu beyan eder. Gelgelelim, Fârâbî’nin mevcutta aradığı bundan başka bir şeydir. O, bu lafzı, kendisiyle cümlede haberin haber verilene bağlanmasını sağlayan, yani yüklem her hangi bir zaman belirtilmeden mutlak olarak konuyla bağlantılı olması istendiğinde onu konuya bağlayan unsur olarak alır. Dillerde bunu sağlayan lafızlar, açıklandığı üzere kopuladır. Dolayısıyla Fârâbî’nin mevcut”tan devşirmek istediği Yunanca’daki ‘estin’, Farsça’daki ‘hest’, Soğdçada ‘esti’ gibi kopula anlamıdır.⁵⁸

Fiillerin, varlık bildiren (الوجودية - vücûdî) ve bildirmeyen fiiller olarak iki tür olduğunu belirten filozof, mevcuttan varlık bildiren fiillere benzer şekilde kopula yapıldığını söyler ve bunun vücut’tan (varlık) türetilerek cümledeki durumuna göre “وجد vucide/ يوجد yûcedu/ سيوجد seyûcedu” şeklini aldığını açıklar.⁵⁹ Abed’in de yerinde tespit ettiği üzere, bu terimler, mevcut sözcüğünün türevleri veyahut zaman gösteren fiiller olarak değil, basitçe “’estiv” veya “هست” sözcükleri gibi kopula olarak anlaşılmalıdır.⁶⁰

Belirtmek gerekir ki, Fârâbî, Arapça’da kopulaya denk bir sözcük olarak “mevcut”u savunmasına rağmen, “زيد كان عادلا” (Zeyd adil oldu),⁶¹ “زيد صار عالما” (Zeyd alim oldu)⁶² ifadelerinde görüldüğü üzere “kâne”, “sâre” gibi mevcuttan başka sözcükleri de kopula olarak kullanır. Nitekim *Fusûl*’ünde “mevcut” anlamında “كان” (kâne), “صار” (sâre), “ماجرى” (mâ cerâ), “اصبح” (esbahâ), “امسا” (emsâ) ve bunlara benzeyen veya bunların yerine geçen fiillerin de kullanılabileceğinden söz eder.⁶³ Dahası, “عمرو منطلق” (Amr uzaklaşıyor) ya da “زيد ليس بمنطلي” (Zeyd uzaklaşan değildir)⁶⁴ örneklerinde görüldüğü gibi Fârâbî’nin, mantığın “A, B’nin içindedir” gibi teknik dilinden ayrıldığında, yani sembolizmden gündelik dile geçtiğinde kopulayı tamamen bıraktığı da görülmektedir.⁶⁵

⁵⁶ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 49.

⁵⁷ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 50.

⁵⁸ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 54-55.

⁵⁹ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 52.

⁶⁰ Shukri Abed, *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfârâbî*, 137.

⁶¹ Fârâbî, *Peri Hermeneias Muhtasarı (Kitâbu'l-İbâre)*, nşr. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1990), 77; Ar. 29.

⁶² Fârâbî, *Fusûlu'l-hamse*, 50; Ar. 40.

⁶³ Fârâbî, “Fusûlu'l-hamse”, “Tavti’atu fi’l-Mantık”, “Küçük Kıyas Kitabı”, *Fârâbî’nin Bazı Mantık Eserleri*, nşr. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1990), 50; Ar. 40.

⁶⁴ Fârâbî, *Küçük Kıyas Kitabı*, 98; Ar. 54.

⁶⁵ Shukri Abed, *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfârâbî*, 139.

Ancak bu durum, Fârâbî'nin kopula teorisinde çelişkiye düştüğü anlamına gelmez. Nitekim filozof, Aristoteles'in kopula konusunu irdelediği yerde, bu dilsel ögenin yerine geçebilecek bir terimle Arapça'da da mantıksal formun imkânını göstermek ister. Bütün dillerin gerçeği doğal bir yolla yansıtan mantıksal bir yapıya uygun olmak açısından birbirine benzediğini ve bu nedenle birbirleriyle eşit bir yapıya sahip olduklarını düşünen Fârâbî, bu temelde Arap dilinde de bir kopulanın belirlenebileceğinden emindir. Dolayısıyla mantık bilimiyle doğrudan ilgili olmayan konularda Arapça'daki geleneksel kullanıma uymakta bir problem görmeyen filozof, mantıksal biçimler için ise kopulalı bir yapıyı serimlemek taraftarıdır. Bu nedenle, "hüve" ile "mevcut" arasında anlamsal bir farklılık olmadığını beyan etmekle birlikte, örneğin "زیدٌ هو ماشٍ" ([“Zeyd yürüyendir” anlamında] yürüyen o Zeyd) veya "زیدٌ هو عادلٌ" ([“Zeyd alimdir” anlamında] adil olan o Zeyd) şeklindeki "hüve"li dilbilgisel biçimleri, "زیدٌ يوجد ماشياً" ([“Zeyd yürüyendir” anlamında] Zeyd'de yürüme var(dır)) ve "زیدٌ يوجد عادلاً" ([“Zeyd alimdir” anlamında] Zeyd'de adalet var(dır)) şeklinde "yûced"le açık bir kopula ekleyerek Yunan modelini tercih ettiğini göstermektedir.⁶⁶

Fârâbî, kopulayı *Kitâbu'l-Hurûfta* kavramsal olarak tartışır, ancak önerme formlarında başta Aristoteles'in *Yorum Üzerine*'sine yazdığı iki şerh *Peri Hermeneias Muhtasarı* (*Kitâbu'l-İbâre*) ile *Şerhu'l-İbâre* olmak üzere mantık üzerine yazdığı diğer eserlerinde yoğun bir şekilde kullanır. *Peri Hermeneias Muhtasarı*'ndan (1990, s. 83; Ar. s. 46 ve sonrası)⁶⁷ bazı örnekler şöyledir: Tekil önermelerden basit olumlu "زیدٌ يوجد عالماً" (Zeyd âlim (olarak var)dır); basit olumsuz "زیدٌ ليس يوجد عالماً" (Zeyd âlim (olarak var) değildir); yokluklu olumlu "زیدٌ يوجد جاهلاً" (Zeyd cahil (olarak var)dır); yokluklu olumsuz "ليس يوجد جاهلاً" (Zeyd cahil (olarak var) değildir); belirlenmemiş olumlu "زیدٌ لا يوجد عالماً" (Zeyd âlim-değil (olarak var)dır); belirlenmemiş olumsuz "زیدٌ ليس لا يوجد عالماً" (Zeyd alim-değil (olarak var) değildir); tümel olumlu "كُلُّ إنسانٍ يوجد عالماً" (her insan alim (olarak var)dır); tümel olumsuz "ليس كلُّ إنسانٍ يوجد عالماً" (her insan âlim (olarak var) değildir); belirlenmemiş tümel olumlu "كُلُّ إنسانٍ لا يوجد عالماً" (her insan âlim-değil (olarak var)dır); belirlenmemiş tümel olumsuz "ليس كلُّ إنسانٍ لا يوجد عالماً" (her insan âlim-değil (olarak var) değildir) vb. Arapça dışındaki dillerde, zamana bağlı olmayan önermelerin konusunu yüklemle ilişkilendirmede kopulanın, varlık bildirici değil de bağlayıcı bir unsur olarak işlevsel olduğunu hatırlatan Fârâbî, bu nedenle yüklem olumsuzluğu durumunda "ليس / لا" (-değil) olumsuzluk edatının kopula (يوجد) ile birlikte olduğunu ve böylece biçimi olumsuz olan önermenin anlamının olumlu olduğunu belirtir.⁶⁸ Yoksa "لا" (-değil) edatı isimle beraber olursa önermenin biçimi olumlu iken anlamı olumsuz olacaktır.

⁶⁶ Zimmerman, cxxx.

⁶⁷ Fârâbî, *Peri Hermeneias Muhtasarı*, 83 ve sonrası; Ar. 46 ve sonrası.

⁶⁸ Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre*, 103.

Fârâbî, “mevcut”un ortak bir lafız olarak ilkin ister bir konuda olsun ister olmasın bütün duyulurlara, ikinci olarak doğru denilen şeye ve üçüncü olarak ister tasavvur edilsin ister edilmesin nefsin dışında bir mahiyete sahip olan şeye işaret etmek üzere üç anlamı olduğunu söyler.⁶⁹ Kopula, bu tablodaki ikinci alandır. Bu minvalde, tekrar edilecek olursa, filozofun mevcut terimiyle Arapça’da kurmak istediği şey, Aristoteles’in şimdiki zamanın birinci tekil şahsı “εἶμι - eimi”, üçüncü tekil şahsı “ἔστί(v) - estin”in olmak anlamındaki masdarı “εἶναι - einai”ye uygun bir yapıdır. Değınildiği üzere, Fârâbî’ye onları kıyaslama olanağı veren zengin dil varlığı, Aristoteles’in kopulayla kastettiği şeyi daha net anlayabilmesine yardımcı olmuştur. Nitekim filozof, olmak anlamındaki Yunanca’daki “εἶναι” (einai) ile Farsça’daki “بودن” (bûdan)’ın karşılığı olduğunu farketmiştir. Gerçekten de “bûdan”ın “هوب من هستم” (Ben, iyiyim) veya “او هوب است” (o, iyidir)⁷⁰ örneklerinde görüldüğü üzere, çekimli hali “است - ast” veya vurguya göre “هست - hast”, Yunanca’daki “ἔστί(v) - estin” anlamını taşıyan ayrı bir kopuladır. Farsça’daki bu sözcüğün, Türk dilinde hem “sahip olma” hem de “olmak/ varolmak” anlamlarını taşıyan bir yüklem sıfatı olan “var” sözcüğünde içerildiğini kavrayan filozof, “var”dan kopulaya bir geçiş bularak, Arapça’da Türkçe’deki “var”ın anlamlarını kapsayan “mevcut”un bu anlamda kullanılabileceğini görmüştür. Tıpkı “-dir” kopulalı bir cümleyle, “var”ın bağımsız ayrı bir sözcük olarak bir şeyin varlığını bildirdiği bir cümlenin arasındaki farkı bilmesi gibi.

Şimdi, kopulalı bir Hint-Avrupa dilinde (örnekte İngilizce) anlam sırasına göre aşağıdakiler olacaktır:

1. Michelle is happy (Michelle mutludur).
2. Michelle has happiness (Michelle mutluluğa sahiptir).
3. There is happiness in Michelle (Michelle’de mutluluk var).

Vurgudaki bazı farklılıklar dışında bu üç cümle aynı anlama gelir. Ancak ikinci ve üçüncü cümlelerin, Hint-Avrupa dilini konuşan kişiler için kopulalı kullanımı alışılmadık bir durumdur. Ancak dilin bir kopulası yoksa ve Michelle ile mutluluk arasında bir bağlantı kurmak için ayrı bir sözcük isteniyorsa bu durumda iki veya üç numaralı örnekler kullanılır. Türkçe’de “Michelle mutludur” denebilir, ancak bu ifadede “-dir” yardımcı ekinin dışında Michelle ile mutluluk arasındaki denkleme gösterecek üçüncü ayrı bir dilsel öge olmadığından, kopulalı olarak çevrilmek istendiğinde “Michelle’da mutluluk var” denmesi gerekir. Bu örnekte açıkça görüldüğü üzere Türkçe’de “-dur” bağfulinin kullanımlarından biri, “var”ın anlamını karşılamaktadır. Dolayısıyla, anadilindeki bu anlamsal kullanıma sahip olduğundan, Fârâbî’nin doğal bir yönelimle Arapça’da kopula için “varolmak/ bulunmak” anlamlarına da gelen “mevcut” sözcüğünü olumladığı ileri sürülebilir.

Türkçe’de geçmişten bugüne dek “var” sözcüğü kullanılmıştır. Orhun Türkçesinde “var, mevcut” anlamındaki “bar” sözcüğünün /-r/ ekli çok eski bir eylem sıfatı olduğunu ve genellikle yüklem olarak kullanıldığını belirten Tekin, bunu “azu bu sabtmda igid bar gu” (yoksa bu sözlerimde yalan var mı?) veya bar yüklemine ol zamirinin de eklenebildiği “ança bilinlär asığı bar ädğü ol” (öylece biliniz: faydası var, (bu fal) iyidir” gibi örnekler verir.⁷¹

⁶⁹ Fârâbî, *Harfler Kitabı*, 54-5.

⁷⁰ Abdi Rafiee, *Colloquial Persian: The Complete Course for Beginners* (Canada: Routledge, 2011), 49.

⁷¹ Talat Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri* (İstanbul: Kitap Matbaacılık, 2003), 186-87.

Küçük ise, ortak Türk dili döneminden beri varlığı belirlenen gramatik bir yapı olarak “tur-” yardımcı fiilinin, “kağguta turup” (kaygıda olup) örneğindeki gibi daha çok “mevcut olmak” anlamında kullanılmış olduğuna işaret eder.⁷² Eski Türkçe’de sonuna eklendiği yükleme olumluluk veya olumsuzluk, oluş ve kılışa süreklilik, kesinlik, güçlü bir ihtimal kavramları veren, isim soylu yüklemi özneye bağlayan bir öge olan “tur-” fiilinin, Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayarak “-dir” eki şeklinde kullanılmaya başlandığını söyler.

Öte yandan Özalan, Türkiye Türkçesine genellikle “ise” ve “idi” olarak aktarılan “er-” fiilinin, Türkçenin ilk metinlerinde bir şeyin varlığını bildirmek üzere “var ol-, mevcut ol-” anlamlarında kullanıldığına dikkat çekerek şu örneği verir: “Ança kazganmış ança itmiş elimiz törümüz erti” (öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı). Yazar, tarihî metinlerde “er-” fiili gibi “turur”dan “tur-” fiilinin de varlık/mevcudiyet bildirmek için kullanıldığını belirtir. Bu fiilin, hem örneğin “bu taş ertinü-ü ağır turur” (bu taş çok ağırdır) örneğinde olduğu gibi Türkiye Türkçesine daha çok kopula anlamıyla “-dir” olarak hem de “sen bilmes mü-sen mekkede açlık turur” (sen bilmez misin Mekke’de açlık vardır) ifadesinde görüldüğü gibi bir mevcudiyet anlamı bildirerek çevrildiğinin de altını çizer.⁷³ Değinilen bu kullanımlara, dilbilgisel gelişim açısından Fârâbî’nin ölümünden çok uzun olmayan bir süre sonra Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış ve Türk dilinin önemli kaynak eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*’de de rastlanmaktadır. Örneğin 735. mısrasında “meniñ bu özüm me bu yañlıg turur/ara bar bolur ma ara yok bolur” (Benim de tabiatım bunun gibidir; bazen var, bazen de yok olurum).⁷⁴ Burada hem “turur”un “-dir” şeklinde kullanımı hem de “var” için “bar” sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

Türkçe’de “bağ fiil”, “bağlaç” veya “koşaç” olarak da adlandırılan kopula,⁷⁵ “’estî” ya da “to be” biçimlerinde olduğu gibi cümlede bağımsız üçüncü bir unsur olarak değil, belirtildiği gibi cümlede özneyi yükleme bağlayan yardımcı fiil olarak “-dir” eki formundadır. Bu bağlamda Türkçe’de kopula, teknik anlamda bağımsız üçüncü bir unsur şeklinde değil de, yardımcı ek biçiminde kısmi olarak bulunur. Bu durumda, Türkçe’de Aristoteles’in kopula kuramına uygun ifadeyi kurmanın iki yolu vardır. Biri “-dir” ekinin bitişmesi, ikincisi bağımsız üçüncü unsur olarak kullanılabilir “var” sözcüğünün kullanılması. Fârâbî her iki yöntemin de kopula işlevini yerine getireceğinin farkındadır. Gelgelelim, ek fiil olması nedeniyle Arapça’da “dir” ayrı bir kelime ile gösterilemez. Dahası, bu ek, Türkçe’de de sözcüğe bitişik olduğundan, anlamsal olarak üçlü, fakat görünürde ikili cümle yapısı oluşturur. Oysa Fârâbî, üçüncü dilsel unsuru bulmuştur. Bu, yukarıda gösterildiği gibi, ayrık bir sözcük olarak “var”ı Arapça’da karşılayan “mevcut”tur.

Sonuç

Dil, dünyayı anlamlandırmada temel vasıtamızdır. Dünyadaki şeyler hakkında varoluşsal ya da durumsal kararlar verdiğimizizi beyan etmek için de dilsel yapılar kullanırız. Aslında dil, zihinlerimizdeki anlamların düzenlenişidir. Belli bir duruma karşılık gelen ya da

⁷² Murat Küçük, “Tarihi Türk Lehçelerinden Türkiye Türkçesine –Dir/-Dur” (Turur) Eki ve İşlevleri, *Türkçebilig*, 19, (2010), 59-62.

⁷³ Uluhan Özalan, “Türk Dilinde Olmak Kavram Alanı ve Varlık ile Mahiyetin İfadesi”, *Dil Araştırmaları*, 20 (2017), 113-15.

⁷⁴ İbrahim Baş (Der.). *Kutadgu Bilig Okumaları*, Esenler Belediyesi, kutadgu-bilig-okumalari.pdf.

⁷⁵ Mehmet Hengirmen, *Türkçe Temel Dilbilgisi* (Ankara: Engin Yayınevi, 2006), 240.

ona uymayan bir düşünce oluşturmak için iki ayrı düşünceyi birbiriyle ilişkilendiririz. Dilsel birimler ekleyerek oluşturduğumuz ifadeleri parçalayacak olursak, Aristoteles'in dikkat çektiği gibi geriye kalanlar artık doğru ya da yanlış olmayan atomik birimler olacaktır. Geleneksel mantıkta, bu parçalara bir kopulayla bağlanan “özne” ve “yüklem” adı verilir. Örneğin “Ayşe” ve “güçlü”den oluşan bir kelime listesini, doğruluk değeri olan bir ifadeye, örneğin “Ayşe güçlüdür”e dönüştürdüğümüzde, kopulanın “A, B'dir” formülündeki yalnız bir önermede B'nin A'ya yüklendiğini gösteren birleştirici fonksiyonu görülür.

Kopula, cümlede yüklemi özneye bağlayan dilsel birim olmanın yanı sıra, “var olmak”, “olmak” anlamlarını da gösterir. Bununla birlikte, her dil bir kopulaya sahip değildir. Aristoteles, mantık çalışmalarında dilin, anlamı açık bir şekilde ifade etmesi konusunu incelerken kopula üzerine teori geliştiren ilk filozoftur. Onuncu yüzyılda Aristoteles'in bu öğretilerine aynı hassasiyetle katılan İslam filozofu Fârâbî de, çalışmalarını yazdığı dil olan Arapça'daki kopulasızlık üzerine ciddi bir şekilde düşünür. Filozof, kopula içeren dillere de hakim olduğundan, bunlar arasında bir karşılaştırma yürüterek Arapça'da bir kopula bulur: Mevcut. Doğrusu, mevcut masdarından çekimle türetilen kopula kullanımı İslam Dünyasındaki ilk Aristo çevirmenlerinin buluşuydu. Onlar, mevcut ile birlikte “hüve” sözcüğünü de kullanıyorlardı. Fârâbî, tereddüt etmeksizin “mevcut”u önermiş ve kullanmıştır. Bu makalenin iddiası, Fârâbî'nin bu yönelimindeki temel etkenin, onun anadili Türkçe'deki “var” konseptine dayandığıdır.

Bu minvalde bu makalede, Fârâbî'nin kopula anlayışında onun geniş dil varlığının ve özellikle de ana dili Türkçe'nin temel etmenler olduğu ortaya kondu. Bunun için önce kopulanın genel tanımına bakıldı. Bir önermede, özne ile yüklemi bir yargı kazandırarak birbirine bağlayan dilsel bir unsur şeklinde tanımlanan kopulanın sadece dilbilimin değil, felsefenin de odaklandığı bir konu olduğu belirtildi. Fârâbî'nin kopula araştırmasının temeli olması açısından Aristoteles'in ilgili görüşleri incelendi. Mantığın kurucusu kabul edilen Aristoteles, kopula üzerine de ilk teoriyi geliştirmiştir. Bu minvalde, çürütülemez sağlam kanıtlar için gerekli olan yargı yüklü önermelerin zorunlu parçası olarak kopulanın mantıktaki yeri açıklandı. Daha sonra Fârâbî'nin bakış açısından kopula kavramı ele alındı. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için İslam Felsefesinde mantığı inşa eden filozofa göre mantık biliminin önemi vurgulandı. Ardından, teorik bilimler ve mantık söz konusu olduğunda kopula kullanımını zorunlu gören Fârâbî'nin Arapça'da bir kopula belirleme süreci araştırıldı. Filozofun kopula fikrinin gelişmesinde etkili olan çokdilliliği irdelendi. Daha da önemlisi, Fârâbî'nin⁷⁶ ana dili olan Türkçe'deki “var” kavramıyla bağlantılandırılarak Arapça'da kopula için “mevcut”u seçmesinin, onun etnik arkaplanı dolayısıyla doğal bir eğilim şeklinde gerçekleştiği vurgulandı.

⁷⁶ Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, 12-7.

Kaynakça | References

- Abed, Shukri. *Aristotelian Logic and the Arabic Language in Alfârâbi*. Albany: New York Press, 1991.
- Ahmed, Zahoor. *Essentials of Arabic Grammar for Learning Quranic Language*. Islamabad: Darussalam Publishers & Distributors, 2008.
- Ali, Syed. *Arabic for Beginners*. New York: Hippocrene Books, Inc. 1989.
- Arjomand, Saïd Amir. *Revolutions of the End of Time: Apocalypse, Revolution and Reaction in the Persianate World*. <https://brill.com/display/title/62459>. 2022.
- Aristo. *Organon I: Kategoriyalar; Organon II: Önerme*. çev. Hamdi Rağıp Atademir. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Aristo. *Organon III: Birinci Analitikler*. çev. Hamdi Rağıp Atademir. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.
- Aristotle. *The Categories, On Interpretation*. trans. Harold P. Cook. Harvard University Press, 1953.
- Aristotle. *Prior Analytics*. trans. Hugh Tredennick. Harvard University Press, 1953.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2014.
- Baş, İbrahim (Der.). *Kutadgu Biliğ Okumaları, Esenler Belediyesi, kutadgu-bilig-okumalari.pdf*, Bayraktar, Mehmet. “Fârâbî'nin ‘Şiir Sanatının Kanunları’ adlı Risâlesi”, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36/1-2 (Haziran 1997), 45 -66.
- Chelkowski, Peter. “The Persian Presence in the Islamic World by Richard G. Hovannisian and George Sabagh”, *Iranian Studies*, 35: 1/3 (2002), 212-216. <https://www.jstor.org/stable/4311448>.
- Durusoy, Ali. “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Kolektif (Ankara: 2022), 25/538-539. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiyas#1>.
- Eker, Süer. “Orta Asya'nın Gizemli Halkı': Soğdlular Soğd ve Soğdca”, *Türkbilig*, 24 (2012), 77-92.
- Fahri, Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992.
- Fârâbî. *Şerhu'l-Fârâbî li-Kitâbi Aristûtâlis fi'l-İbâre (Şerhu'l-İbâre)*. nşr. W. Kutch, S. Marrow. Beyrut: Dâr'u'l-Meşrik, 1986.
- Fârâbî. *Peri Hermeneias Muhtasarı (Kitâbu'l-İbâre)*. nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1990.
- Fârâbî. “Fusûlu'l-hamse”, Tavti'atu fi'l-Mantık”, “Küçük Kıyas Kitabı”, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. nşr. Mübahat Türker-Küyel, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1990.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1990.
- Fârâbî. *Harfler Kitabı (Kitâbu'l-Hurûf)*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Fisher, Albert. “Abu Nasr Al-Farabi: a Thousand Years Long Odyssey of Knowledge”, *The Astana Times*. (31 August 2020). <https://astanatimes.com/2020/08/abu-nasr-al-farabi-a-thousand-years-long-odyssey-of-knowledge/>
- Hengirmen, Mehmet. *Türkçe Temel Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi, 2006.
- Hetzron, Robert. *The Semitic Languages*. London: Routledge, 2005.
- Kaya, Mahmut. “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Kolektif (Ankara: 2023), 12/162-163. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi#1>.
- Katzner, D. Kenneth. *The Languages of the World*. New York: Routledge, 2002.

- Küçük, Murat. "Tarihi Türk Lehçelerinden Türkiye Türkçesine -Dır/-Dur" (Turur) Eki ve İşlevleri. *Türkbilig*, 19, (2010), 59-75.
- Leaman, Oliver. *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Lyons, John. *Kuramsal Dilbilime Giriş*, çev. Ahmet Kocaman. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- Nelsen, Roger B. *An Introduction to Copulas*. New York: Springer, 1999.
- Olguner, Fahrettin. *Fârâbî*. Ankara: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Özalan, Uluhan. "Türk Dilinde Olmak Kavram Alanı ve Varlık ile Mahiyetin İfadesi", *Dil Araştırmaları*, 20 (2017), 109-199.
- Peek, Philip S. *Ancient Greek I*. <https://doi.org/10.11647/OBP.0264.10>. 2021. Web. 26. Ekim. 2023.
- Rafiee, Abdi. *Colloquial Persian: The Complete Course for Beginners*. Canada: Routledge, 2011. <https://books.google.com.et/books?id=UrxgCgAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Sisson, Edward O. The Copula in Aristotle and Afterwards, *The Philosophical Review*. 48(1), (1939), 57-64.
- Tekin, Talat. *Orhun Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kitap Matbaacılık, 2003.
- Watkins, Calvert. *International Encyclopedia of Linguistics*. (Ed.). William J. Frawley. New York: Oxford University Press, Inc. 2003.
- Zimmermann, F. W. *al-Fârâbî's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*. Cambridge University Press, 1991.